

Черкасов С.С.

Запорізький національний університет

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА МОДЕЛЬ ПОЛЬСЬКОЇ РЕФОРМАЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

У статті здійснена спроба визначити ключові етапи становлення історіографічного концепту східноєвропейської моделі реформаційного руху на прикладі історії дослідження польської Реформації та простежити яким чином ці етапи змінювались протягом часу. Проаналізовано головні групи наукових робіт у межах різних історіографічних традицій. Спираючись на домінуючі концептуальні підходи та використовуючи хронологічний принцип було визначено п'ять етапів розвитку історіографії польської Реформації, у межах яких використовувались різні методи дослідження історичного явища. Охарактеризовано головні риси протестантської реформаційної історіографічної традиції, позитивістського, модерністського та постмодерністського підходів до дослідження історії польської Реформації. Розглянуто основні спроби включити польську Реформацію у загальноєвропейський контекст. Визначено, що зміна головних підходів відбувалась у залежності від ідеологічного контексту та трансформацій провідної історіографічної традиції, яка впливала на загальноприйнятій інтерпретації історичного явища. Відзначено, що у сучасній історіографії відсутні спроби комплексних досліджень Реформації в Польщі, які б зробили за можливе скласти повну картину явища на сучасному науковому рівні. Наголошено, що спеціальних досліджень, присвячених польській Реформації в українській історіографії не існує. У цілому залишаються малорозробленими основні якісні параметри розвитку польської Реформації. Недостатньо з'ясованими виступають такі її аспекти, як передумови виникнення, шляхи експансії, еволюція соціального складу, що в більшості праць згадуються побіжно, або отримують традиційно поверхове висвітлення. Відзначено, що одним із актуальних сучасних дослідницьких завдань є пошук набору методологічних інструментів, які були б здатні поєднати традиційні історіографічні підходи з постмодерністською теорією Конфесіоналізації, яка продовжує знаходитись «у розробці».

Ключові слова: Східна Європа, Річ Посполита, Реформація, Конфесіоналізація, історіографічний дискурс.

Постановка проблеми. Вагомість впливу реформаційного руху на розгортання історичних подій зумовила звернення багатьох поколінь істориків до його характеристики. При цьому, специфіка розгортання реформаційного руху у Східній Європі, особливо у Польщі, стала підґрунтям для виокремлення особливої моделі східноєвропейської Реформації. Конкретно-історичне дослідження специфіки перебігу Реформації у Польщі нараховує кількасотрічну історіографічну спадщину, яку складають праці переважно польської, і меншою мірою, німецької, та англо-американської історіографії, які потребують систематизації, узагальнення та дослідження історіографічної традиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах української історіографії, польський реформаційний рух не став предметом спеціальних історичних досліджень. Загальна характеристика проблеми розглянута на рівні

узагальнюючої праці з історії Польщі під авторством Л. Зашкільняка та М. Крикуна [1]. Окремі аспекти питання знайшли своє відображення у працях, присвячених дослідженню розвитку протестантизму на українських землях, зокрема у колективному виданні під редакцією А. Колодного, роботах В. Любашенко [2] та М. Черенкова [3], що висвітлюють польський та загальноєвропейський контекст розгортання українського реформаційного руху.

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз ключових етапів дослідження історії польського реформаційного руху як одного з найбільш репрезентативних прикладів східноєвропейської моделі Реформації.

Виклад основного матеріалу. В залежності від домінуючих концептуальних підходів, загальний масив історичних робіт доцільно розподілити за проблемно-хронологічним принципом на п'ять основних етапів дослідницького розвитку, в

межах яких застосовувались різні оцінки та підходи до аналізу історичного явища.

Перший етап – середина XVII – 30-ті рр. XIX століття визначається процесом накопичення фактичного матеріалу в межах польської та німецької історіографії. Роботи цього періоду вирізняються своїм релігійно-апологетичним характером, закріпленням протестантською історіографічною традицією. Початок історичного аналізу реформаційного руху в Польщі був покладений польськими протестантськими істориками XVII ст. А. Венгерським, В. Венгерським С. Любінецьким та Х. Сандіусом. Створені у якості історичних, роботи безпосередніх учасників реформаційного руху виконують подвійну функцію, виступаючи одночасно в статусі цінного нарративного джерела.

Особливої уваги заслуговує праця кальвіністського автора А. Венгерського «Історико-хронологічна система слов'янських церков» [37], вперше видана у 1652 р. під псевдонімом А. Регенвольського. Під час другого перевидання 1679 р., здійсненого під справжнім авторством, твір отримав назву «Книга про слов'янську Реформацію». Специфіка структурної композиції роботи була цілком підпорядкована намаганням історика довести слов'янське походження європейського реформаційного руху. Зміст праці складають чотири книги, кожна з яких містить 16 розділів. Відповідно до творчого задуму автора, останні чотири розділи кожної книги присвячені польській тематиці. Текст першої книги містить докладний нарис формування антикатолицької опозиції на слов'янських землях від античної епохи до часів, сучасних авторові; у тексті другої – увага акцентується на започаткованих католицькою церквою релігійних переслідуваннях у Східній Європі; у третій книзі подано перелік осіб, що здійснювали опір католицькій експансії до слов'янських країн; четверта книга є спробою висвітлення історії православної церкви. Незважаючи на масштабність та строкатість охоплених автором проблем, центральне місце в праці відведено опису подій польської Реформації. Головний зміст реформаційного руху автор вбачає у релігійній діяльності протестантських громад, розвитку протестантської освіти і книгодрукування. Політичні аспекти явища згадуються лише побіжно.

Праця аріанського автора С. Любінецького «Історія Реформації в Польщі» [36] була видана в 1685 р. Робота сфокусована на аналізі богословських позицій конфесійних груп та напрямків, визначенні спільних і відмінних рис різних

течій польської Реформації, тоді як суто історичний аспект викладається лише на фоні розкриття теологічної проблематики. Працю побудовано за хронологічним принципом. Виклад матеріалу, здійснений з позицій аріанізму, оминає важливі аспекти розвитку ортодоксального протестантизму на польських землях. Висвітливши історію становлення польського антитринітаризму, історик переходить до характеристики діяльності окремих аріанських громад. Окрім накопичення фактичного матеріалу, головним дослідницьким здобутком твору є аналіз теологічних засад польської Реформації і системне відтворення їх еволюції.

Остаточна перемога контрреформації в Речі Посполитій в другій половині XVII століття обумовила переміщення дослідження історії польського реформаційного руху за кордон, переважно на німецькі землі. Головні здобутки у розробці питання були репрезентовані працями лютеранських авторів С. Лаутербаха, Д. Яблонського, Ф. Бока, Х. Фрізе. Оскільки джерельна база німецьких істориків була достатньо вузькою, дослідники намагались інтерпретувати існуючий у їх розпорядженні історіографічний матеріал.

Більш високий рівень аналітичності вирізняє роботи німецьких істориків Д. Яблонського та Х. Фрізе. Так, праця Д. Яблонського «Історія Сандомирської угоди» (1731 р.) є першою спробою надання історичної оцінки міжконфесійної унії польських протестантів 1570 р. Обґрунтовуючи тезу про вирішальне значення унії для перебігу польської Реформації, автор вважає Сандомирські домовленості апогеєм її розвитку.

Другий етап – 30-ті рр. XIX – початок XX століття характеризується пануванням позитивістського підходу до дослідження польської Реформації, представленого в роботах польських, німецьких та російських авторів. Працям цього періоду притаманна чітка емпірична спрямованість, орієнтація на фактографічність, критичне ставлення до джерельної інформації. Одночасно, необхідно відзначити, що дотримання істориками позитивістської методології існувало лише як заданість, яка не виключала спроб здійснення логічних узагальнень, упорядкування матеріалу не лише за хронологічним, але і проблемним принципом.

Дослідженню регіональних особливостей перебігу польської Реформації присвячена серія праць польського історика Ю. Лукашевича «Історичні відомості про протестантів у м. Познані» (1832 р.); «Історія церков гельвецького віроспо-

видання у Литві» (1842 р.); «Про церкви чеських братів у давній Великопольщі» (1853 р.); «Історія церков гелвецького віросповідання у давній Малопольщі» (1854 р.) [35]. Наголошуючи на передчасності комплексних досліджень з історії Реформації, Лукашевич доводив необхідність попереднього вивчення її окремих конфесійних напрямків. Увагу дослідника було передусім спрямовано на висвітлення проблем внутрішнього розвитку протестантських громад, еволюцію їх організаційного устрою та географічне поширення. Політичний вимір реформаційної боротьби неодноразово використовувався автором для характеристики умов розгортання протестантського руху, проте детально не аналізувався. Суттєвим здобутком праць Лукашевича стало введення до наукового обігу насиченого фактами джерельного матеріалу з бібліотеки Рачинських у Познані, яку історик очолював протягом тривалого часу.

Двотомна праця польського дослідника Ю. Буковського «Історія Реформації в Польщі» була опублікована протягом 1883–1886 рр. Всупереч задекларованій назві, виклад історії реформаційного руху в Польщі було доведено автором лише до 1559 р. У територіальному відношенні аналіз описуваних подій рідко виходить за географічні межі регіону Малопольщі. Написана з позицій католицького священика, робота містить значну кількість суб'єктивних оціночних суджень, які, в цілому, не зменшують інформативної цінності використаного багатого джерельного матеріалу. Примітним є також намагання автора підкреслити взаємозв'язок політичної та релігійної боротьби в Польщі XVI–XVII ст.

У другій половині XIX ст. історія польської Реформації отримала відображення в узагальнюючих працях представників краківської історичної школи Й. Шуйського і М. Бобжинського. Звертаючись до реформаційної тематики, прихильники так званої «песимістичної» концепції польської історії інтерпретували польський реформаційний рух як один із проявів шляхетської анархії. Головний зміст польської Реформації дослідниками однобічно пов'язувався передусім із політичною історією. Певна тенденційність висвітлення супроводжувалась вибіркоким залученням джерел, яке було продиктовано узагальнюючим характером праць, та не завжди критичною реанімацією деяких елементів католицької контрреформаційної полеміки.

Розробка історії польської Реформації отримала також своє продовження у межах німецької історіографії. Спробу реконструкції розвитку

протестантизму в Польщі протягом 1520–1570 рр. здійснив О. Конєцький. Історію реформаторської діяльності Я. Ласького простежив на підставі текстів синодальних протоколів Г. Дальтон. Обидві роботи були виконані із дотриманням позитивістських принципів історіописання.

Третій етап – перша половина XX ст. – пов'язаний із поглибленням тематичної спеціалізації досліджень з історії польської Реформації як багатоаспектного історичного явища. Роботи цього періоду репрезентують передусім здобутки польської історіографії, і також окремі напрацювання німецьких та американських істориків. Зміна дослідницьких орієнтирів в польській історичній науці, яку засвідчив III з'їзд польських істориків в Кракові 1900 р., призвела до переходу від позитивізму до ідей неоромантизму та модернізму, які стали вихідним пунктом для виокремлення цілої низки історіографічних напрямків, зокрема історії польського права, культури та літератури.

Поглиблення наукового інтересу до культурної спадщини Реформації засвідчили дослідження польського втора Т. Грабовського з історії протестантської літератури в Польщі, результати яких були відображенні у низці монографічних видань. Відтворенню біографій найбільш знакових постатей Реформації в Польщі присвячена праця польського дослідника О. Брюкнера «Польські протестанти» (1905 р.) [4]. Одним із головних завдань, що автор поставив перед собою, став аналіз внеску Реформації у розвиток польської культури, основні надбання якої, на переконання історика, є гранично індивідуалізованими. Центральне місце в праці відведено висвітленню діяльності лідерів аріанської течії польського протестантизму. Не кращим чином позначилась на якості публікації намагання дослідника популяризувати видання.

Географію та динаміку поширення польського реформаційного руху простежив у своїй праці «Протестантські збори та сенатори у давній Речі Посполитій» (1904 р.) [19] польський історик Г. Мерчінг. Віддавши перевагу статистичному аналізу, автор здійснив спробу висвітлити кількісні характеристики польської Реформації, визнаючи умовність отриманих результатів через брак повного корпусу джерел. Публікація останніх в рамках серії «*Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*» здійснювалась протягом 1908–1915 рр. з особистої ініціативи та фінансової підтримки історика.

Тісний взаємозв'язок реформаційного руху із особливостями соціально-економічного розвитку

Польської держави XVI ст. простежив у своїй праці «Реформація в Польщі. Деякі соціальні та економічні аспекти» (1924 р.) [11] американський історик П. Фокс. Обґрунтовуючи вирішальне значення соціально-економічних чинників у становленні та поширенні Реформації в Польщі, дослідник висвітлив головний зміст конфлікту політичних і економічних інтересів польської шляхти та католицької церкви.

Починаючи з 1919 р. дослідження історії польської Реформації інституційно зосереджується навколо спеціально заснованого «Товариства з історії Реформації в Польщі». Відповідно до ухваленого 6 листопада 1919 р. Статуту, новостворене товариство ставило за мету всебічне вивчення польської Реформації, публікацію джерельних матеріалів і популяризацію набутих знань. Офіційним друкованим виданням товариства став щорічник «Реформація в Польщі», який почав систематично виходити з 1921 р. під редакцією С. Кота. Праця навколо щорічника об'єднала зусилля багатьох дослідників польського протестантизму, зокрема постійними авторами видання стали такі історики, як Г. Барич, О. Бартел, О. Брюкнер, С. Бодняк, М. Вайсблум, О. Галецький, Т. Грабовський, К. Гурський, С. Тинц, Б. Ульяновський, К. Ходиницький та Л. Хмай.

Дослідженню біографій видатних діячів польської Реформації присвятили низку своїх праць польські історики О. Бартел, К. Гурський, Г. Мерчінг, Л. Хмай [5]. Результатом опрацювання широкого масиву джерел стала реконструкція формування світоглядних підвалин польських реформаторів, визначення їх особистого внеску у становлення та розвиток польського реформаційного руху.

Помітне місце серед праць цього періоду починає займати аріанська тематика, актуальність якої була детермінована поєднанням низки причин. Окрім постульованої малорозробленості, історія польських аріан привертала увагу дослідників неординарною суспільно-політичною доктриною антитринітаріїв, вивчення якої відповідало зацікавленню багатьох авторів напрямком соціально-економічної історії, що поширювався. З іншого боку, дослідження течії польських братів відображало пошук польськими істориками специфічних рис польської Реформації на прикладі конфесії, що виникла на місцевому ґрунті. Як наслідок, історія польського аріанізму стала окремим предметом дослідження цілої низки робіт.

Дослідженню суспільно-політичних поглядів радикальної течії польського протестантизму при-

святив свою монографію «Політична та соціальна ідеологія польських братів, званих аріанами» (1932 р.) польський історик С. Кот [18]. Увагу автора привернули передусім ідеї пацифізму, релігійної толерантності та соціальної рівності у теології польських аріан, світоглядні аспекти їх суспільно-політичної діяльності. Документальну базу дослідження склала передусім аріанська полемічна література, яка набула важливого значення у репрезентації доктрин аріанізму. Обґрунтовуючи новаторський характер суспільно-політичних поглядів аріан, дослідник, водночас, наголосив на тривалій еволюції їх змістовного наповнення, відносній нечисельності прихильників та абсолютній утопічності.

Четвертий етап – 50-ті – друга половина 60-х років XX ст. – ознаменований домінуванням марксистського підходу до дослідження проблем Реформації в Польщі в умовах встановленого в польській історичній науці ідеологічного диктату. Запроваджені таким чином організаційні та методологічні зміни мали безпосередній вплив на стан наукової розробки історії польського реформаційного руху. Нове ідеологічне спрямування досліджень супроводжувалось запереченням попередньої історичної думки, демонтажем проявів немарксистської історіографії.

У догматично марксистському стилі була витримана опублікована у 1953 р. праця Я. Тазбора «Реформація і селянська проблема: вплив класової боротьби в польському селі на формування релігійної ідеології шляхти в період Реформації» [24]. Європейська Реформація отримала у роботі чітке визначення широкого суспільно-політичного руху, в основі якого були закладені механізми класової боротьби. Уніфікація у трактуванні явища забезпечувалась апелюванням до праць марксистських істориків. Окремі радикальні положення суспільно-політичної ідеології польських аріан були інтерпретовані автором як теоретичне підґрунтя для початку антифеодальної революції. Основні причини поразки польського реформаційного руху однобічно пояснювались лише уникненням шляхтою соціальних протестів та класовою консолідацією світських та церковних феодалів.

Суттєва невідповідність марксистських схем історичним реаліям спонукала до обережного перегляду авторських позицій.

П'ятий етап, що характеризується пануванням методологічного плюралізму у дослідженні історії польської Реформації, триває з другої половини 60-х рр. XX ст. до сучасності. Кардинальні зміни

у польській історичній науці співпали із новим етапом розвитку світової історичної думки, який знайшов свій прояв у «інтелектуальному повороті» середини ХХ ст., зміщенні акцентів із соціальної та політичної історії на користь свідомісної та культурної. Паралельні перетворення у розвитку польської реформаційної історіографії були обумовлені поєднанням цілого комплексу внутрішніх та зовнішніх чинників, першість серед яких належить початку поступового відходу польської історичної науки від ідеологічного диктату марксистської методології та лібералізація наукової творчості.

Вивчення проблем польського реформаційного руху набуло ще більш широкого міжнародного характеру. Альтернативні підходи до вивчення феномену європейської Реформації були використані у працях західних істориків, зокрема у дослідженні Г. Елтона «Реформаційна Європа: 1517–1559» (1963 р.) [10]; та А. Дікенса «Реформація і суспільство у Європі XVI ст.» (1963 р.) [6]. Високі пізнавальні можливості використання різних методологічних підходів до дослідження проблем польської Реформації продемонстрували західнонімецькі історики А. Роде і Г. Шрам [20], праці яких швидко поширились у польському науковому середовищі. Збагачення новими теоретичними досягненнями світової науки забезпечили поступальний розвиток польської історичної думки.

Першою працею з історії польської Реформації, написаною з урахуванням нових методологічних підходів стала монографія польського дослідника Я. Тазбора «Держава без вогнищ» (1967 р.) [25]. Об'єктом висвітлення автор обрав феномен релігійної толерантності у Польщі XVI–XVII ст. Дослідження охопило проблеми участі шляхти у реформаційному русі, прийняття акту Варшавської конфедерації, боротьби за реалізацію задекларованих ним принципів і впровадження їх у життя, виконання засад домовленості на практиці, зафіксувало типові приклади їх порушень. Порівнюючи межі прояву католицького і протестантського релігійного лібералізму, автор дійшов висновку про значний опір встановленню повної свободи віросповідання як з католицького, так і з протестантського боку. Водночас, історик поставив питання про вплив традицій релігійної толерантності на формування польського менталітету.

Актуалізована завдяки методологічним інноваціям, проблема релігійної толерантності отримала багатогранне висвітлення у працях польських

істориків. Спроба комплексного аналізу феномену релігійної толерантності в Польщі доби Реформації була здійснена у іншій монографії Я. Тазбора «Історія польської толерантності» (1973 р.) [24]. Історію виникнення, затвердження та реалізації акту Варшавської конфедерації проаналізував у своєму дослідженні «Перлина вільного сумління: полеміка навколо Варшавської конфедерації у 1573–1658 рр.» (1974 р.) М. Королько [16]. Доказово обґрунтовуючи станове обмеженість застосування права на свободу віросповідання в Польщі досліджуваного періоду, історики, водночас, визначили феномен релігійної толерантності в якості головної специфічної ознаки польського реформаційного руху, обумовленої як особливостями суспільно-політичного розвитку Польської держави, так і сталими рисами, органічно притаманними польській ментальності.

У роботах, присвячених розгляду політичного виміру польської Реформації центральне місце зайняв аналіз перебігу політичної боротьби протестантської шляхти. Одним із перших спеціальних досліджень зазначеної проблематики стала монографія польського історика Л. Ярмінського «Без застосування сили: політична діяльність протестантів в Речі Посполитій наприкінці XVI ст.» (1992 р.) [13]. Спільна політична боротьба протестантської та православної шляхти проти утисків з боку католицької церкви простежена у працях польських дослідників Я. Дзенгілевського «Про толеранцію для переможених: релігійна політика Речі Посполитої під час панування Володислава IV» (1986 р.) [9]; Я. Волошина «Віросповідна проблематика у парламентарній практиці Речі Посполитої у 1648–1698 рр.» (2003 р.) та Т. Кемпи «Проти контрреформації: боротьба протестантів і православних за свободу віросповідання в Речі Посполитій наприкінці XVI і в першій половині XVII ст.» (2007 р.) [14].

В центрі уваги сучасних польських дослідників опинились ті аспекти історії польської Реформації, які оминались в марксистській історичній традиції як другорядні через свою соціальну поміркованість. Так, порівняльний аналіз організації чеськобратських і кальвіністських громад в Польщі середини XVI – другої половини XVII ст. здійснив Г. Гмітерик. Культурній спадщині чеськобратської церкви в Польщі присвятив свою роботу Д. Ротт. Узагальнююче дослідження участі чеських братів у польському реформаційному русі проведено у працях Й. Дворжачкової [7]. Особливості розвитку Реформації на території Королівської Пруссії дослідив О. Клемп [14]. Популярно

представили історію польського протестантизму історики Т. Вояк, М. Косман, Я. Тазбір, В. Урбан.

Визначним надбанням польської реформаційної історіографії стала поява у 1993 році збірника історичних нарисів Я. Тазбора «Реформація в Польщі» [27]. Побудована за проблемним принципом, робота не претендує на вичерпну повноту викладу питання, але пропонує до розгляду авторське вирішення найменш досліджених проблем історії польського протестантизму, таких, як слов'янські джерела польської Реформації, її соціальна база, роль німців в польському реформаційному русі, перебування польських братів на службі у Радзивіллів.

Важливе місце у розробці проблем польської Реформації зайняли праці західноєвропейських і американських істориків. Особливості експансії, рецепції та розвитку реформаційних ідей у Речі Посполитій висвітлив у праці «Посіяне на скелях: Реформація в Польщі та Литві» (2000 р.) німецький історик Х. Шміт [21]. Створення протестантами польськомовних перекладів біблійних текстів опинилось у фокусі дослідження американського автора Д. Фріка «Польська сакральна філологія за Реформації та контрреформації: нариси з історії полемік 1551–1632 рр.» (1989 р.) [12]. Специфічні риси міжконфесійних відносин у польському суспільстві періоду раннього нового часу розглянула у своїй монографії «Євреї та еретики у католицькій Польщі: церква в стані облоги у постреформаційну добу» (2006 р.) [30] інша американська дослідниця М. Тетер. Проте, необхідно відзначити, що більшість робіт західних авторів акумулювали результати попередніх

наукових досягнень польських істориків, розвиваючи висунуті концепції здебільшого на історіографічному, аніж джерельному ґрунті.

Висновки. Таким чином, аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчує стабільний інтерес багатьох поколінь дослідників до вивчення польського реформаційного руху, як однієї з ключових подій в історії Польської держави періоду раннього нового часу. Водночас, необхідно констатувати наявність цілої низки питань, що потребують подальшого розв'язання. По-перше, більшість останніх узагальнюючих робіт з історії польської Реформації, створених як польськими, так і закордонними істориками, датуються другою половиною XIX – початком XX ст. і з цієї причини не враховують напрацьованого подальшими дослідженнями великого масиву джерельного матеріалу. З іншого боку, в сучасній історіографії відсутні спроби комплексних досліджень Реформації в Польщі, які б зробили за можливе скласти повну картину явища на сучасному науковому рівні. По-друге, необхідно відзначити, що спеціальних досліджень, присвячених польській Реформації в українській історіографії не існує. По-третє, залишаються малорозробленими основні якісні параметри розвитку польської Реформації. Недостатньо з'ясованими виступають такі її аспекти, як передумови виникнення, шляхи експансії, еволюція соціального складу, що в більшості праць згадуються побіжно, або отримують традиційно поверхове висвітлення. Поза увагою більшості істориків залишилась проблема впливу Реформації на формування польської етнічної ідентичності, що зумовлює потребу її окремого розгляду.

Список літератури:

1. Зашкільняк Л. Історія Польщі : від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. 752 с.
2. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні : Курс лекцій. Львів : Просвіта, 1995. 350 с.
3. Черенков М. М. Європейська реформація та український євангельський протестантизм: генетико-типологічна спорідненість і національно-ідентифікаційні виміри сучасності. Київ : Асоціація «Духовне відродження», 2008. 566 с.
4. Brückner A. Różnowiercy polscy : szkice obyczajowe i literackie. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1962. 220 s.
5. Chmaj L. Samuel Przytkowski na tle prądów religijnych XVII wieku. Polska Akademia Umiejętności. Kraków : PAU, 1927.
6. Dickens A. G. Reformation and Society in Sixteenth-Century Europe. London : Thames and Hudson, 1966. 216 p.
7. Dworzaczkowa J. Z dzieł braci czeskich w Polsce. Poznań : Instytut Historii UAM, 2003. 127 s.
8. Dzieje Reformacyi w Polsce : od wejścia jej do Polski aż do jej upadku : według najnowszych źródeł : [w 2 t.] / zebrał i oprac. Lulian Bukowski. Kraków : Drukarnia Wł. L. Anczyca i Spółki, 1883. T. 1 : Początki i terytorialne rozprzestrzenienie się Reformacyi. 1883. 712 s.
9. Dziegielewski J. O tolerancję dla zdominowanych : polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. 229 s.
10. Elton G. R. Reformation Europe : 1517–1559. London [etc.] : Collins, 1963. 349 p.

11. Fox P. Reformation in Poland : Some Social and Economic Aspects. Baltimore : The Johns Hopkins Press, 1924. 153 p.
12. Frick D. A. Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter – Reformation : chapters in the History of the Controversies (1551–1632). London : University of California Press, 1989. 288 p.
13. Jarmański L. Bez użycia siły : działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku. Warszawa : Semper, 1992. 270 s.
14. Kempa T. Wobec kontrreformacji : protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. 624 s.
15. Klemp A. Protestanci w dobrach prywatnych w Prusach Królewskich od drugiej połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku. Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. 254 s.
16. Korolko M. Klejnot swobodnego sumienia : polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658. Warszawa : Instytut Wydawniczy PAX, 1974. 427 s.
17. Kosman M. Protestanci w Polsce : (do połowy XX wieku). Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. 60 s.
18. Kot S. Ideologia polityczna i społeczna braci polskich zwanych arjanami. Wydawnictwo Instytutu Popierania Nauki, 1932.
19. Merczyng H. Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa : [s. n.], 1904. 139 s.
20. Rhode A. Geschichte der evangelischen Kirche im Posener Lande. Würzburg : Holzner Verlag, 1956. 263 s.
21. Schmidt C. Auf Felsen gesät : die Reformation in Polen und Livland. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 2000. 336 s.
22. Schramm G. Der polnische Adel und die Reformation 1548–1607. Wiesbaden : F. Steiner, 1965. 380 s.
23. Skwarczyński P. Szkice z dziejów reformacji w Europie środkowo-wschodniej. Londyn : Odnova, 1967.
24. Tazbir J. Dzieje polskiej tolerancji. Warszawa : Interpress, 1973. 170 s.
25. Tazbir J. Państwo bez stosów : szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967. 299 s.
26. Tazbir J. Reformacja a problem chłopski w Polsce XVI wieku : oddziaływanie walki klasowej na wsi polskiej na kształtowanie się ideologii religijnej szlachty w okresie Reformacji. Wrocław : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1953. 143 s.
27. Tazbir J. Reformacja w Polsce : szkice o ludziach i doktrynie. Warszawa : Książka i Wiedza, 1993. 243 s.
28. Tazbir J. Reformacja, kontrreformacja, tolerancja. Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 1996. 205 s.
29. Tazbir J. Szlachta i teologowie : studia z dziejów polskiej kontrreformacji. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1987. 319 s.
30. Teter M. Jews and Heretics in Catholic Poland : a Beleaguered Church in the Post-Reformation Era. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 272 p.
31. Urban W. Dwa szkice z dziejów Reformacji. Kielce : Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1991. 151 s.
32. Urban W. Epizod reformacyjny. Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988. 80 s.
33. Wojak T. Szkice z dziejów reformacji w Polsce XVI i XVII w. Warszawa : Zwiastun, 1977. 180 s.
34. Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. Warszawa : Semper, 2003. 329 s.
35. Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce. Poznań : Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 1853. 435 s.
36. Lubieniecki S. Historia Reformacji Polskiej : w której przedstawia się początki oraz rozwój zarówno zreformowanych, jako też antytrynitarzy w Polsce oraz w ziemiach sąsiednich : w 2 ks. Warszawa : [Uniwersytet Warszawski], 1938. 190 s.
37. Wengerscii A. Libri quattor Slavoniae Reformatae / Andreae Wengerscius ; praef. Ianussius Tazbir ; [indicem nominum compilavit Wenceslaus Urban ; praefationem in linguam Latinam vertit Miecislaus Brożek ; voluminis edendi tutelam gessit Lechus Szczucki]. Varsoviae : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. 633 s.

Cherkasov S.S. EASTERN EUROPEAN MODEL OF POLISH REFORMATION: HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

The article attempts to determine the key stages of the formation of the historiographical concept of the Eastern European model of the reformation movement on the example of the history of the study of the Polish Reformation and trace how these stages changed over time. The main groups of scientific works within different historiographical traditions are analyzed. Relying on various models of historiographical traditions and analyzing the scientific output in retrospect, the main stages of the development of the historical tradition of

analysis of the Reformation in Eastern Europe were determined, within which various conceptual models and tools of historical phenomenon research were used. The main attempts to include the Polish Reformation in the pan-European context are considered. Simultaneously, it's important to recognize that there are several unresolved issues. To start, many of the generalizations made about the history of the Polish Reformation, both by Polish and foreign historians, primarily stem from the late 19th to early 20th century. Consequently, these generalizations do not take into account the findings from more recent research involving a substantial body of source material. Furthermore, contemporary historical studies lack comprehensive investigations of the Reformation in Poland that would provide a thorough understanding of this phenomenon at a modern scientific standard. Secondly, the fundamental quality aspects of the Polish Reformation's progression remain insufficiently explored. Aspects like its origins, modes of spread, and the evolution of the social composition are often mentioned briefly or receive limited attention. Additionally, the impact of the Reformation on the development of Polish ethnic identity is largely overlooked by most historians, necessitating a dedicated examination.

Key words: *Eastern Europe, Polish-Lithuanian Commonwealth, Reformation, Confessionalization, historiographical discourse.*